

P.J. van Koppen, D.J. Hessing, H.F.M. Crombag & H. Merckelbach (2002) Over de rechtspsychologie. In: P.J. van Koppen, D.J. Hessing, H. Merckelbach & H.F.M. Crombag (red.), *Het recht van binnen: Psychologie van het recht* (pp. 1-8). Deventer: Kluwer

Over de rechtspsychologie

P.J. van Koppen
D.J. Hessing
H.F.M. Crombag
H. Merkelbach

Het recht is een sociaal systeem dat ervoor dient om het gedrag van mensen te reguleren. De studie van sociale systemen, hun kenmerken en functioneren, rekenen vooral sociologen en politicologen tot hun taak. Maar ook psychologen hebben belangstelling voor het recht, dat er immers toe dient om het gedrag van mensen binnen welomschreven grenzen te doen verlopen. Zij noemen zich rechtspsychologen en zien voor de rechtspsychologie twee taken: de studie van het recht als een gedragstechnologie¹ en de studie van gedrag dat onder invloed van het recht staat of zou moeten staan.² De rechtsregels en de instituties die zulk regels vormen en toepassen zijn bij uitstek mensenwerk.³ De psychologie houdt zich precies daarmee bezig: met mensenwerk, dat wil zeggen hoe mensen zich gedragen en welke invloeden zij daarbij ondergaan; maar ook hoe mensen vinden dat anderen zich behoren te gedragen en hoe dat bewerkstelligd kan worden. De rechtspsychologie, als tak van toegepaste psychologie, strekt zich daarom in principe uit tot het gehele gebied van de juridische doctrine en het juridische bedrijf. Dat moge in *principe* het geval zijn, de praktijk van het rechtspsychologische onderzoek beperkt zich vooralsnog tot een geringer aantal rechtsgebieden en onderdelen daarvan, die deels historisch bepaald zijn en deels bepaald worden door de vraag in het rechtsbedrijf naar rechtspsychologische expertise.

De rechtspsychologie vertoont op een aantal punten grote overeenkomsten met de rechtswetenschappen. Beide zijn geneigd te spreken in termen van individueel gedrag en over concrete zaken. Dat is misschien de reden waarom beide disciplines vaak goed met elkaar overweg kunnen. Maar er zijn ook redenen waarom het discours tussen recht en psychologie soms minder soepel loopt. Het recht is in de eerste plaats een normatief systeem, waarin de centrale vraag is wat hoort en wat niet hoort en met welke procedures de juiste toestand bereikt dient te worden. De psychologie houdt zich primair bezig met descriptie: hoe het leven in elkaar steekt. Dat leidt soms tot misverstanden,⁴ maar de prescriptie

1. Crombag (1982) en Crombag (1994a).

2. Van Koppen & Hessing (1988).

3. Het is zozeer mensenwerk dat van vervanging door computers niets te verwachten valt. Zie daarover Crombag (1994b).

4. Zie bijvoorbeeld de discussie na het verschijnen van *Dubieuze Zaken*, die hieronder nog ter sprake komt.

door juristen en de descriptie door psychologen lijken op het eerste gezicht verder uit elkaar te liggen dan in werkelijkheid. Het rechtsbedrijf is niet alleen gericht op hoe een toestand behoort te zijn, maar ook hoe die toestand bereikt kan worden. Psychologisch onderzoek levert echter met enige regelmaat resultaten die demontreren dat met de gebruikte middelen de beoogde toestand in het geheel niet bereikt wordt.⁵

De plaats van de rechtspsychologie

Hoewel belangstelling van psychologen voor juridische kwesties zich al voordeed aan het begin van de vorige eeuw,⁶ was de rechtspsychologie in de jaren zeventig, in de woorden van June Tapp, eigenlijk toch nog maar bezig met de ouverture.⁷ Sindsdien is de rechtspsychologie echter *booming business* geworden:⁸ er zijn op dit gebied inmiddels zes tijdschriften⁹ en twee bloeiende wetenschappelijke verenigingen: de American Law-Psychology Society en de European Association of Psychology and Law.¹⁰ Iedere twee jaar wordt in de Verenigde Staten een conferentie gehouden; in Europa vrijwel elk jaar sinds de First European Conference on Law and Psychology in 1988 in Maastricht plaatsvond, die werd georganiseerd door drie redacteurs van dit boek. Nederland spreekt internationaal een woordje mee in dit specialisme.

De nationale inbreng in de rechtspsychologie vindt zijn neerslag in dit boek, waaraan vrijwel alle psychologen meewerkten die in ons land op het gebied van de rechtspsychologie onderzoek doen. Dit boek laat zien wie er in ons land op dit terrein werkzaam zijn en wat zij er voor dit moment van (denken te) weten.

Psychologen zijn niet de enige wetenschappers uit een andere discipline die zich tegen het recht aanbemoeien. Inmiddels is er een veelheid van disciplines ontstaan, veelal getooid met de moederdiscipline als suffix en 'recht' of 'forensische' als prefix. Voor eenieder zal het onderscheid tussen bijvoorbeeld rechts-economie en rechtspsychologie duidelijk zijn; het verschil met één discipline vergt echter enige toelichting, namelijk met de forensische psychologie.

Het onderscheid tussen de rechtspsychologie en de forensische psychologie is voor een deel historisch bepaald, maar voor een deel betreft het een vrij fundamenteel onderscheid. Van oudsher zijn binnen het justitiële bedrijf veel psychologen werkzaam, zoals in jeugdinrichtingen, Raden van Kinderbescherming, het gevangeniswezen en TBS-klinieken. Daarnaast verrichten forensisch psycholo-

5. Er zijn echter meer problemen in de *discours* tussen psychologen en juristen. Die komen bijvoorbeeld in hoofdstuk 17 aan de orde.
6. Zie bijvoorbeeld Münsterberg (1908) en Sturm (1910), maar ook Bose (1917), Herzog (1917) en Schröder (1918).
7. Tapp (1976).
8. Die ontwikkeling wordt geschetst door Lösel (1992).
9. Dat zijn De Amerikaanse tijdschriften *Law and Human Behavior*, *Behavioral Sciences and the Law* en *Psychology, Public Policy and Law*, de Engelse tijdschriften *Criminal Behaviour and Mental Health* en *Legal and Criminal Psychology*, en, onder een gemengd Nederlands-Engels-Amerikaanse redactie *Psychology, Crime, and Law*. Het tijdschrift *Expert Evidence* is recent opgeheven.
10. Er zijn ook onderzoekers die vinden dat de rechtspsychologie resultaten oplevert die weliswaar interessant zijn, maar niet in de praktijk toegepast kunnen worden. Zie Ebbesen & Konečni (1997).

gen advieswerk, bijvoorbeeld voor het bepalen van de toerekeningsvatbaarheid van een verdachte of voor het geven van een rapportage over kinderen in verband met de omgangsregeling na echtscheiding. De forensische psychologie houdt zich in het strafrecht vooral bezig met de dader en het slachtoffer. Al dat werk heeft een belangrijk kenmerk gemeen: het betreft individueel gericht klinisch psychologisch werk. In de forensische psychologie wordt daardoor betrekkelijk weinig empirisch onderzoek verricht.¹¹

De basis van de rechtspsychologie daarentegen is de empirische studie van verschijnselen in het recht, of het nu om het functioneren van het recht zelf gaat of van participanten in het recht. Daarbij is de aandacht vooral, maar niet uitsluitend, gericht op het strafrecht; ook in dit boek zal de lezer een aantal civielrechtelijke hoofdstukken tegenkomen. In het rechtspsychologische onderzoek overheerst de experimentele benadering. Allerlei processen die voor het recht relevant zijn, kunnen worden gemodelleerd in een psychologisch laboratorium of in een veldexperiment. Op die manier zijn rechtspsychologen veel te weten gekomen over uiteenlopende onderwerpen als de invloeden op getuigenverklaringen, hoe precies herkenningen plaatsvinden, onder welke omstandigheden politieambtenaren hun pistool trekken en schieten, hoe rechters tot hun beslissingen komen en welke procedures door de participanten als rechtvaardig worden beschouwd. Al deze onderwerpen, en nog veel meer, komen aan de orde in dit boek.

Een kleine geschiedenis

De rechtspsychologie in Nederland heeft een duidelijk begindatum: de zomer van 1909. Toen voerde de Groninger hoogleraar Simon van der Aa een experiment uit in zijn collegezaal.¹² Een medewerker drong de zaal binnen en begon een opgewonden ruzie over een brief in een blauwe enveloppe. Er ontstond een vechtpartij. Na vertrek van de vechtenden, vroeg Simon van der Aa de aanwezigen hun waarnemingen op papier te zetten. De beschrijvingen door de studenten liepen nogal uiteen. Met dit destijds onthutsende experiment – de kranten deden er zelfs verslag van¹³ – demonstreerde Simon van der Aa de feilbaarheid van getuigen. Dit experiment was weliswaar voor Nederland nieuw, maar Simon van der Aa was zeker niet de eerste. Von Lißt ging hem in 1901 in Berlijn voor, evenals Stern in Breslau in 1902 en Seckel in Göttingen en Claparède in Genève; de beide laatsten in 1905. ‘In feite was de psychologie van de getuigenis het eerste serieuze toepassingsgebied van de nog maar net opgekomen academische psychologie’, zo karakteriseert Van Strien deze experimenten.¹⁴ De opkomst van de rechtspsychologie kan eveneens gekarakteriseerd worden als een discipline

11. De Ruiter (2000c). Zie hierover ook de hoofdstukken 34 en 52. De situatie in bijvoorbeeld de Verenigde Staten is niet anders. R.K. Otto & Heilbrun (2002, p. 16) concluderen daarover bijvoorbeeld: ‘But recent economic pressures, particularly, have strengthened the temptation to practice forensic psychology in a way that does not incorporate the relevant empirical data and standards of practice that have emerged during the past decade.’

12. Hij deed daarvan verslag in Simon van der Aa (1910).

13. Zie de beschrijving door Van Strien (2000) van deze en andere collegezaalexperimenten.

14. Van Strien (2000, pp. 465-466).

met een enkel paradigma – het collegezaalexperiment – en een enkele boodschap – getuigen zijn onbetrouwbaar. Opvallend is echter wel dat Stern in zijn onderzoek al in het begin aandacht besteedde aan de invloed van suggestieve ondervragingen op de kwaliteit van getuigenverklaringen.¹⁵

En toen bleef het zeventig jaar stil in Nederland; een stilte die pas doorbroken werd door de publicatie in 1977 van Een *Theorie over Rechterlijke Beslissingen* door Hans Crombag, Johan de Wijkerslooth en Job Cohen.¹⁶ Daarmee begonnen zij in de Nederlandse rechtspsychologie een rode draad die – vergeleken met het buitenland – steeds een prominente plaats heeft behouden: het onderzoek van rechterlijke beslissingen.¹⁷ Daarmee samenhangend is sindsdien veel onderzoek verricht naar kwesties die direct of indirect met de kwaliteit van bewijsmiddelen in strafzaken verband houden. Veel onderzoek gaat over getuigenverklaringen, verhoren van verdachten en herkenningen.

In de jaren tachtig kwamen degenen die zich indertijd met rechtspsychologie bezighielden – tien Nederlanders en één Belg – met enige regelmaat bijeen in de Werkgroep Rechtspsychologie. De werkzaamheden van die werkgroep resulteerden in een speciaal nummer van het *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*,¹⁸ de al eerder genoemde *First European Conference on Law and Psychology* in Maastricht in 1988¹⁹ en een eerste handboek over rechtspsychologie: *De Menselijke Factor*; verschenen in 1991.²⁰ In 1997 verscheen een tweede handboek: *Het Hart van de Zaak. Voor u ligt het derde*. De verschillen tussen de drie handboeken laten fraai de groei van het onderzoeksveld zien: van 16 naar 36 naar 53 hoofdstukken. Aan de laatste werkten inmiddels 52 auteurs mee. Zij vormen de *tableau de la troupe* anno 2002 van de Nederlandse rechtspsychologie.

Naast deze handboeken zijn er verschillende vaak breed verkochte monografieën verschenen die kunnen gelden als *highlights* van de Nederlandse rechtspsychologie. In *Een Manier van Overleven* onderzocht Hans Crombag de psychologische grondslagen van recht en moraal.²¹ Willem Albert Wagenaar ontwierp in *Identifying Ivan* richtlijnen voor herkenningsprocedures op basis van zijn bijdrage als getuigendeskundige in het proces tegen Demjanjuk in Israël.²² Dit boek vormde op zijn beurt de aanzet voor Nederlandse richtlijnen voor herkenningsprocedures door de politie.²³ Een derde *highlight* is het boek dat Hans Crombag en Harald Merckelbach schreven over kwesties rond zogenaamde ver-

15. Zie bijvoorbeeld W. Stern (1904). Zie voorts hoofdstuk 24.

16. Crombag, de Wijkerslooth & Cohen (1977). Dit boek had een voorloper: Crombag, de Wijkerslooth & van Tuyl van Serooskerke (1972).

17. Zie op dit gebied bijvoorbeeld Ten Kate & Van Koppen (1984), Crombag, Van Koppen & Wagenaar (1994) en De Keijser (2000).

18. Hessing, Winkel & Elffers (1985), Van Langenhove (1985), Van Koppen & Ten Kate (1985), G.A.A.J. van den Heuvel (1985) en Koppelaar & Van der Steen (1985).

19. Zie Van Koppen, Hessing & Van den Heuvel (1988).

20. Van Koppen & Crombag (1991).

21. Crombag (1983).

22. Wagenaar (1988). Zie voor een vertaling in het Nederlands Wagenaar (1989).

23. Zie Werkgroep Identificatie (1989). Er is een herziene versie gemaakt: Werkgroep Identificatie (1992).

drongen herinneringen: *Hervonden Herinneringen en Andere Misverstanden*.²⁴ De meeste opschudding veroorzaakte wellicht de publicatie van *Dubieuze Zaken* door Hans Crombag, Peter van Koppen en Willem Albert Wagenaar.²⁵ In dat boek analyseerden de auteurs fouten die bij de rechterlijke besluitvorming worden gemaakt.

De academische inbedding van het vak is echter nog beperkt. De oudste leerstoel op dit gebied is in 1974 gevestigd aan het Department Rechten van de Universiteit Antwerpen.²⁶ Het vak rechtspsychologie wordt ook gegeven aan de Vrije Universiteit Amsterdam, de Erasmus Universiteit Rotterdam, de Universiteit Maastricht en de Katholieke Universiteit Leuven. Aan die universiteiten en bij het Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving (NSCR) te Leiden vindt men de grootste groepen onderzoekers op het gebied van de rechtspsychologie.

Weliswaar is de rechtspsychologie zich in de afgelopen decennia op steeds meer onderdelen van het recht en het juridisch bedrijf gaan richten, niet alle voor psychologisch onderzoek in aanmerking komende onderwerpen hebben tot nu toe in gelijke mate aandacht gekregen. Voor sommige onderwerpen, in het bijzonder kwesties betreffende bewijs in strafzaken, kunnen wij inmiddels bogen op een stevig wetenschappelijk fundament. De in *Dubieuze Zaken* ontwikkelde Theorie van Verhaal en Verankering – in het Engels de *Theory of Anchored Narratives* geheten – is tien jaar na de eerste publicatie daarover nog steeds de internationaal leidende theorie over bewijs in strafzaken.²⁷

Rechtspsychologen doen niet alleen onderzoek, zij leveren ook en in toenemende mate bijdragen aan de rechtspraktijk in de rol van getuigendeskundigen in straf- en civiele zaken. Zij geven onderwijs in hun specialisme aan universiteiten en dragen bij aan de opleidingen en nascholing van advocaten en rechters. Wat ooit begon als gelegenheidsonderzoek en -advisering, heeft samenhang en continuïteit gekregen.

24. Crombag & Merckelbach (1996). Zie voor de vertaling in het Duits: Crombag & Merckelbach (1997). *Hervonden herinneringen* komen in hoofdstuk 25 aan de orde.
25. Crombag, Van Koppen & Wagenaar (1992) en voor de tweede druk: Crombag, Van Koppen & Wagenaar (1994). Een Engelse editie verscheen in 1993: Wagenaar, Van Koppen & Crombag (1993). Zie voor de soms nogal emotionele reacties onder andere de Doelder (1992), de Ridder (1994), Fijnaut (1993), Franken (1992), L. Frijda (1992), Komter (1992), Schalken (1992), Scheer (1994), Schuyt (1992), Simmelink (1993) en Van Hezewijk (1993). De reacties op *Dubieuze Zaken* worden in het algemeen geanalyseerd door Heijne, Samsom, Westra, Wehkaamp & Draaisma (1996). De reacties in het buitenland waren aanmerkelijk positiever. Zie Clifford (1994), K.A. Deffenbacher (1996), Den Boer (1995), Hastie & Pennington (1994), B.S. Jackson (1996), Santilla (1995), Spencer (1994) en Twining (1995).
26. Van 1974 tot 1998 bezet door Crombag, sindsdien door Van Koppen. Dit is overigens de enige leerstoel op dit gebied in de Benelux die ook 'Rechtspsychologie' als leeropdracht heeft.
27. Crombag, Van Koppen & Wagenaar (1994) en Wagenaar, Van Koppen & Crombag (1993). Die theorie kwam niet uit het niets, maar bouwde voort op eerder werk van buitenlandse onderzoekers als Bennett & Feldman (1981) en Pennington & Hastie (1986) en theoretische werk van de filosoof L.J. Cohen (1977b).

Enkele voorbeelden

De band tussen wetenschap en praktijk heeft tot gevolg dat de invloed van de rechtspsychologie op de rechtspraktijk meer dan toevallig is geworden. Wij geven enkele relatief willekeurig gekozen voorbeelden.

Veel aandacht trok nog niet zo lang geleden de strafzaak die in de media de Eper incestzaak is gaan heten, waarin twee zusters ernstige beschuldigingen uiteten.²⁸ Kort gezegd hielden die beschuldigingen van de inmiddels volwassen dochters in dat zij langdurig seksueel misbruik waren door hun ouders en vele anderen, waarbij het misbruik bizarre, gewelddadige vormen had aangenomen, tot aan gruwelijk uitgevoerde baby-moorden toe. In deze en andere soortgelijke zaken claimen de slachtoffers nogal eens dat zij de herinnering eraan, mede door de gruwelijke vormen van het seksuele misbruik, langdurig hebben verdrongen. Zij hadden therapeutische hulp nodig om zulke verdrongen herinneringen weer tot bewustzijn te brengen. Over de vraag of herinneringen inderdaad verdrongen kunnen worden en vervolgens met speciale middelen weer kunnen worden hervonden, is in de afgelopen twee decennia een virulente controverse ontstaan. Aan de ene kant zijn er praktisch werkende hulpverleners van velerlei pluimage die zich op hun ervaringen met hun cliëntèle en hun verhalen tijdens therapie beroepen voor de realiteitswaarde van hervonden herinneringen.²⁹ Aan de andere kant zijn er de onderzoekers van het geheugen die beweren dat er eigenlijk geen behoorlijk bewijs is voor het voorkomen van verdrongen herinneringen.³⁰ In hoofdstuk 25 van dit boek bespreken Merckelbach en Crombag de argumenten pro en contra.

Een tweede voorbeeld: de recherche, aangekomen op de plaats delict (in jargon PD), probeert zich een verhaal van het misdrijf te vormen met behulp van verklaringen van getuigen en daar aangetroffen fysieke sporen.³¹ Dat verhaal moet twee doelen dienen: vaststellen welk delict er is gepleegd en wie de dader is. De aard van het delict poogt men vast te stellen door zo goed mogelijk te reconstrueren wat er gebeurd moet zijn; de identiteit van de dader, als die niet door ooggetuigen onmiddellijk vermeld wordt, door de fysieke sporen op de plaats van het delict minutieus te onderzoeken. Sinds het begin van de jaren tachtig wordt geprobeerd ook op basis van de reconstructie van wat er voorgevallen is te achterhalen wie de dader is. Dat is nieuw. Weliswaar is deze methode niet bedoeld om direct de naam en het adres van de dader op te leveren, maar als het goed is wel een profiel van de dader; vandaar de term *offender profiling*. Die term is afkomstig van de *Behavioral Science Unit* van het *Federal Bureau of Investigations* van de FBI in Quantico, Virginia.³² Jody Foster speelde in *The Silence of the Lambs* een geromantiseerde versie van een medewerker van deze eenheid. En inderdaad: *offender profiling* heeft een nogal magische statuur, zo wordt in hoofdstuk 11 uitgelegd. De wetenschappelijke statuur van de methode is daarentegen

28. C.A.P. Janssens (1995) en Yolanda & Snoijink (1994).

29. Bass & Davis (1995), Bottoms, Shaver & Goodman (1996), Briere & Conte (1993), Feldman (1993), Terr (1994) en Lenore E.A. Walker (1994).

30. Zie in het Nederlands Crombag & Merckelbach (1996) en Loftus & Ketcham (1994). Zie ook Loftus (1993), Mulhern (1991), Wakefield & Underwager (1992) en Ofshe & Watters (1994).

31. Het rechercheproces wordt beschreven in hoofdstuk 15.

32. R.R. Hazelwood & Burgess (2001b) en Robert K. Ressler, Burgess & Douglas (1988).

beperkt, omdat systematisch onderzoek nog vrijwel geheel ontbreekt. De literatuur op dit gebied geeft een bijzonder succesvolle indruk, hetgeen vooral veroorzaakt wordt doordat de mislukkingen meestal niet gerapporteerd worden.

Een manier van profileren die wel gebaseerd is op deugdelijk empirisch onderzoek is de geografische. Daarbij wordt getracht op basis van de plaatsen waar een serie delicten van dezelfde dader gepleegd werden, uitspraken te doen over de woonplaats van de dader. Deze manier van profileren heeft een vrij korte historie, zodat vooralsnog slechts gesproken kan worden van veelbelovende methode. Alles daarover staat in hoofdstuk 12.

Ons derde voorbeeld betreft de kwaliteit van herinneringen van getuigen. Dat onderwerp heeft sinds lang de bijzondere aandacht van rechtspsychologen. De reden daarvan is waarschijnlijk dat de werking van het menselijke geheugen al meer dan een eeuw een favoriet object van onderzoek door experimentele psychologen is geweest. Om die reden zijn nogal wat hoofdstukken in dit boek gewijd aan het geheugen, de werking ervan, de sterke en zwakke kanten ervan, de mate waarin het vervormd en misleid kan worden en hoe ermee om te gaan om zulke problemen te voorkomen of althans te minimaliseren. Het huidige onderzoek kan globaal in twee categorieën worden verdeeld: onderzoek dat gericht is op het verbeteren van getuigenverklaringen en onderzoek dat gericht is op het waarderen van getuigenverklaringen. De verbetering van de kwaliteit van getuigenverklaringen wordt vooral gezocht in de wijze van verhoren en dat onderwerp krijgt dan ook ruime aandacht. Voor het waarderen van getuigenverklaringen is onderzoek van belang naar de vele manieren waarop herinneringen door post hoc-informatie, verkregen tussen het moment van waarnemen en het moment van rapporteren, veranderd kunnen worden. Het onderzoek naar de rol van post hoc-informatie vormt dan ook een van de succesnummers van de rechtspsychologie en is vooral geïnspireerd door het werk van Elizabeth Loftus, verbonden aan de University of Washington in Seattle.³³ Ook het onderzoek naar de beste methode voor het herkennen en identificeren door ooggetuigen van onbekende daders behoort tot het meest succesvolle deel van de rechtspsychologie.³⁴

Tot slot

Dit boek bedoelt een overzicht te geven van de stand van onze psychologische kennis voorzover die relevant is voor het rechtsbedrijf, en wel op een wijze die begrijpelijk is ook voor niet-psychologen en niet-juristen. De hoofdstukken staan zoveel mogelijk in de volgorde waarin het rechtsbedrijf zich afspeelt.

De dank van de redacteuren gaat in de eerste plaats uit naar de auteurs die hoofdstukken voor dit boek schreven en die zich daarbij aan een strikt tijdschema hebben gehouden. Voorts danken wij dr. Han Israëls voor de hulp die hij bood bij het redigeren van dit boek.

33. Haar belangrijkste werk is Loftus (1979), maar zij publiceerde sindsdien een groot aantal studies op het gebied van het menselijk geheugen. Zie bijvoorbeeld Loftus (1993), Loftus (1997a), Loftus & Castelle (2000), Loftus & Green (1980). Over haar leven als rechtspsycholoog leze men Loftus (1986), Loftus (1997b) en Loftus & Ketcham (1991).

34. Zie daarover hoofdstuk 28.

1 Over de rechtspsychologie

Wie aan het in dit boek gebodene niet genoeg heeft, verwijzen wij naar de aanbevolen literatuur aan het slot van ieder hoofdstuk en voorts naar de omvangrijke bibliografie aan het einde van het boek.